

УСТАШКИЯТ НАЦИОНАЛИЗЪМ – ИДЕОЛОГИЯ И ПРАКТИКА

Ирина Любомирова

Проблемът за усташкия национализъм е един от най-спорните и дискуссионни въпроси в хърватската и балканската историческа литература. Вече няколко десетилетия той е третиран от автори с противоположни политически и идеологически възгледи, които са наложили редица противоречиви и ненаучни мнения и оценки по него в литературата. Усташката тема предизвиква голям научен интерес, защото засяга проблема за различията между фашизма и крайния национализъм на Балканите по време на Втората световна война. Тя е част от общата тема за балканския национализъм, който е една от приоритетните и доминиращи идеологии в този регион от XIX в. насам.

Доскоро в историческата литература преобладаваше мнението, че усташите са фашисти, а тяхната идеология е една от балканските версии на фашизма. То е твърде разпространено поради ненаучното третиране на проблема за фашизма. В по-старата литература термини като „фашизъм“ и „клерофашизъм“ са използвани твърде безразборно, като са прилагани за почти всички антидемократични и авторитарни движения и режими в Европа от междувоенния период и периода на Втората световна война¹. Така например много автори не поставят под съмнение „фашисткия“ характер на хърватската усташка организация, румънската „Желязна гвардия“, унгарските „Кръстосани стрели“ и словашката Народна партия на Хлинка.

Едва напоследък редица историци успяха да деидеологизират понятието „фашизъм“ и да разграничат движенията, които са фашистки и профашистки по своя характер, от тези, които са чисто авторитарни в традиционния смисъл на думата. Те разчупиха алтернативната схема демокрация — фашизъм, показвайки, че в нея не се вписват цели групи държави като балканските, повечето централноевропейски и иберийските (Испания и Португалия). Днес все повече историци приемат, че в тези страни в средата на XX в. са съществували режими, използващи някои от средствата и методите на фашизма, без обаче да са получили завършека си като фашистки политически системи. В тези държави се установява авторитарна политическа система, достатъчно близка до тоталитарната по

замисъл, но не и като цялостна реализация². В този дух хърватските и чуждестранните автори през последните години правят първите опити да отхвърлят идеологическите догми и започват по-сериозно и задълбочено научно проучване на усташкото движение.

Сепаратизмът в междувоенна Югославия се оказва най-силен сред хърватите, които първи осъзнават, че новото кралство на сърби, хървати и словенци, създадено от Великите сили във Версай през 1918 г., не представлява нищо друго освен Велика Сърбия. Образуването му не донася равенство на хърватите, а ги подчинява на сръбската хегемония, която драстично се налага и над останалите националности, живеещи в страната.

Засилването на хърватския национализъм след 1918 г. е една от главните заплахи за съществуването и стабилността на Югославия в целия междувоенен период³. Негово основно течение е усташкият национализъм. От своя страна той е сърцевината на усташката идеология, която се основава и развива от Анте Павелич и неговите сподвижници в емиграция (главно в Италия и Унгария) като отговор на установяването на кралската диктатура в Югославия през януари 1929 г.

Усташката националистическа организация се създава от хърватски сепаратисти извън пределите на страната с цел постигане на хърватска независимост по пътя на тероризма, бунта и въоръжената борба⁴. Тя се заражда през 30-те години на XX в. като националистическо и революционно движение, чиято идеология е твърде еkleктична. В нея могат да се открият елементи както от традиционния хърватски национализъм, така и от националсоциализма (в Германия), фашизма (в Италия), та дори и заемки от програмата на основната политическа сила в Хърватия в междувоенния период — Хърватската селска партия (особено в социалната ѝ част).

Усташите решават да поведат борба срещу сръбската власт с всички възможни легални и нелегални средства. През 30-те години те поставят акцент върху „акцията“ и „делото“, а не върху идеологията на движението си, което е твърде характерно за терористичните организации. Те развиват тезата за необходимостта от насилие, оправдавайки го с висшите национални интереси. Зле третираните хърватски сепаратисти в Югославия и преследваните емигранти в чужбина смятат страната си в състояние на война със сръбския „потисник“.

Усташкото движение е едно от най-силните национални движения против сръбската диктатура в Югославия през 30-те години на нашия век. Заедно с ВМРО усташката организация е една от най-големите заплахи за интегритета на Югославия в този период. Когато хърватските сепаратисти поемат властта в новата Независима хърватска държава (НХД) по време на Втората световна война, те имат реалната възмож-

ност да приложат своята идеология на практика. В този момент усташкият национализъм достига своята най-крайна форма.

Идейните постулати на усташката идеология водят началото си от хърватския национализъм на XIX в. Усташката идеологическа система е изградена на базата на традиционния чист хърватски национализъм на Анте Старчевич, т. нар. правашество. В правашката идеология се съдържат всички основни елементи, които се откриват в крайния хърватски национализъм на XX в. Разбира се, усташката идеологическа система съдържа и някои нови елементи, които я отличават от нейния предшественик. Някои от тях са заимствани от фашизма и националсоциализма (като националната мегаломания, антисемитизма, антикомунизма, антидемократизма, авторитарните методи на управление, широкото използване на терора и насилието, създаването на концентрационни лагери и т. н.), но това е лесно обяснимо, като се има предвид, че това са широко разпространени в Европа през 30-те години на нашия век идеи⁵.

Усташкото движение става и все по-зависимо от политиката на държавите, които защитават концепцията за ревизия на Версайските мирни договори (Италия, Унгария, Германия и Австрия). Фашистката и националсоциалистическата идеология се оказват твърде привлекателни за много крайни националисти в Централна и Източна Европа в междувоенния период, включително и в Хърватия. Центърът на усташката организация през 30-те години се намира в Италия, което обяснява и наличието на някои влияния на фашизма върху формирането на усташката идеология. При това фашистките държави щедро подкрепят хърватските сепаратисти (оказват им финансова помощ, осигуряват им военни лагери, снабдяват ги с оръжие и експлозиви), превръщайки ги в средство за оказване на натиск върху югославското правителство, а в перспектива — и за разрушаването на Югославия, когато условията се окажат благоприятни за това⁶. Въпреки че по-късно се доближава до фашизма, през периода 1941—1945 г. усташкото движение си остава крайно националистическо движение⁷.

Усташкото движение и идеология са твърде противоречиви. Усташите са едновременно членове на модерна тоталитарна и терористична организация, консервативни традиционалисти и римокатолически клерикалисти (борещи се срещу православно християнство, юдаизма и комунистическия атеизъм). Тяхната идеология смесва расизъм с традиционен национализъм, отличава се едновременно с респект към църквата, с възхвала на въоръжената борба, на отмъщението и тероризма.

Фашизмът и нацизмът възникват главно като система за решаване на класовите конфликти и кризите на политическите институции в национално хомогенни общества по пътя на насилието и диктатурата. Усташите обаче нямат обособена програма за вътрешното развитие на общест-

вото, имат само рудиментарна представа за това какво трябва да представлява то. Това именно води до големи грешки в политиката на усташите в НХД. Те имат добре развита национална, не и социална програма. Тяхното движение няма за социална база средната класа (както фашистките), а разчита на влиянието си сред долните социални слоеве на хърватското общество (главно селячеството)⁸. Усташите споделят култа към държавата с фашистките движения, но за тях създаването на национална държава е главна стратегическа цел, докато за фашистите тя е само средство за укрепване на властта. Целта на усташката организация не е самоцелното завземане на политическата власт, а националното освобождение и създаването на свободна и независима хърватска държава.

Въпреки известната степен на имитация на фашизъм, последният никога не се възприема напълно от хърватските сепаратисти. Тяхното движение не придобива истински фашистки характер и запазва характера си на националистическо движение, чиято главна цел е да се разреши хърватският национален въпрос, като се разруши Югославия с чужда помощ, като се освободят хърватските земи от сръбска диктатура и се обединят в рамките на една национална държава. Главният пункт в усташката клетва — „Кълна се да се боря в усташката армия за свободна независима хърватска държава“ — разкрива доста точно стратегията на усташкото движение.

Идеята за независима хърватска държава се ражда още в средата на XIX в. Неин изразител е Партията на хърватското право, чийто лидер Анте Старчевич, по традиция наричан „баща“ на чистия хърватски национализъм, е най-уважаваният политически деятел сред усташките кръгове. А. Старчевич е основателят на идеята за хърватска независимост и право на хърватската нация да има своя самостоятелна суверенна държава извън границите на Австро-Унгария. Той базира своите искания върху исторически документи, които доказват съхраняването на хърватската държавност в правен аспект през вековете (оттук и името Партия на правото). Тази идея е пренесена в Югославия от наследниците на „правашите“ — последователите на Йосиф Франк („франковци“) в началото на XX в. и усташите през 30-те години. Така идеята за независимост от Австро-Унгария се трансформира в идея за борба срещу сръбската доминация и в антиюгославизъм след 1918 г. Настоявайки, че хърватската държава винаги е съществувала и че те само са я освободили от чуждите окупатори през април 1941 г., усташите продължават традицията на хърватския национализъм от XIX в.

Прочистването на нацията и създаването на хомогенна национална държава са основните цели на борбата на хърватските националисти. Те имат специфично разбиране за суверенността, схващайки я главно като етническа хомогенност. Тая теза намира място в усташката идеология

поради многонационалния и многорелигиозен характер на хърватските исторически територии. Дори в тяхната сърцевина — Същинска Хърватия, Славония и Далмация, живеят голяма маса православни сърби. Въпросът за Босна и Херцеговина е още по-сложен, защото тук хърватите-католици живеят съвместно не само с православни, но и с мюсюлмани.

А. Старчевич е не само „бащата“ на модерния хърватски национализъм, но и човекът, с чието име се свързва появата на неговата крайна форма, чиято основна идея е претопяването или физическото унищожаване на всички нехървати. С него в хърватската политика навлиза идеята, че всички, които имат различно национално съзнание (главно сърби), са расово непълноценни и вредни същества. Тая теза се доразвива по-сетне от франковците в началото на ХХ в., които се противопоставят на всяка форма на хърватско-сръбско сътрудничество и на обединението на хърватските земи със сръбското кралство след 1918 г.

Сръбската хегемония, наложена в държавата в междувоенния период, засилва враждебността между двете южнославянски нации. Хърватите се оказват горчиво излъгани в надеждите си за „равенство и братство“, а техните земи са третирани като завоювани и подчинени от сръбската управляваща върхушка територии. Изтъкнати хърватски патриоти са лишавани от свобода, измъчвани и дори физически ликвидирани. Произволите на сръбските жандарми, висши служители и офицери превръщат хърватите в техни потенциални врагове, а великосръбските им идеи водят до засилване на хърватската враждебност към цялата сръбска нация.

Усташите отговарят на националистическия повик за „реванш“ и „отмъщение“ и успешно развиват масова политическа антисръбска кампания. Те постоянно декларират, че се борят срещу най-големия си враг (сърбите) в името на освобождението и обединението на хърватските земи. Усташите твърдо опонират на югославската национална идеология и не приемат идеята за южнославянски съюз, подчертавайки различията между хърватските и сръбските национални интереси и цели. Тяхната организация е единствената политическа сила в хърватското общество, която издига лозунга за пълна национална независимост на Хърватия и която открито се обявява за непримирим враг на сърбите и на Югославия. Усташката идеология е идеология на крайния хърватски национализъм от междувоенния период и периода на Втората световна война. В Независимата хърватска държава (1941—1945) усташкият режим прилага на практика стратегията си на ултранационалистическо прочистване, която засяга всички нехървати. Тази политика включва депортацията или ликвидацията на всички евреи, цигани и на онези сърби, които твърдо се придържат към православната си вяра.

Етническата близост между хървати и сърби не е пречка усташите да бъдат толкова експанзионистични в своите териториални претенции,

колкото и хърватската Партия на правото. Това, което те желаят да постигнат като краен резултат, е създаването на етнически чиста Велика Хърватия, изградена на исторически, а не на етнически принцип. Тя трябва да обхваща териториите на Същинска Хърватия, Славония, Далмация, Босна и Херцеговина и дори някои други области — държава, прочистена от всички сърби, която няма да влиза в никакви съюзи и съглашения с други южнославянски страни.

Босненският въпрос е емоционалният фокус на цялата усташка национална идеология. Териториалната принадлежност на този регион винаги е била ябълката на раздора между хървати и сърби. Неизбежният конфликт между тях прераства в безскрупулна вътрешнообщностна война през периода 1941—1945 г. Усташите смятат, че само тяхната нация има легитимни права върху тези територии и че босненските мюсюлмани са хърватски „кръвни братя“ и „хървати от мюсюлманската вяра“. Според техните възгледи цялото население, живеещо между германоговорещите народи на север (Австрия) и гърците на юг, е хърватско по произход и следователно трябва да бъде включено в границите на НХД. На практика това е територията на междувоенна Югославия, в която усташите искат да заместят сръбската с хърватска доминация.

Родоначалник на великохърватската идея отново е Анте Старчевич. До нея той достига, интерпретирайки по свой начин илирийската теория на Людевит Гай. Подобно на Гай той поддържа, че само една нация населява териториите между Алпите и Черно море, но нейното име не е илирийска, а хърватска. Останалите етноними, които се използват от хората, живеещи в тези земи, според Старчевич и усташите са регионални описания, а не национални имена. За тях сърби са само православните, живеещи в Сърбия, а всички онези, които живеят размесени сред хърватите, са „хървати от православната вяра“.

Великохърватската идея прави усташите крайно нетолерантни към всеки нехърватски израз на национално съзнание. Но хърватските сепаратисти никога не успяват да постигнат своя идеал — Велика Хърватия. Границите на тяхната Независима хърватска държава са определени от Германия и Италия през 1941 г. и включват само старата провинция Хърватия—Славония, Босна и Херцеговина и малка част от Далмация⁹.

Когато анализираме усташката идеология, не може да не отбележим, че идеята за хърватска независимост е една дълбоко справедлива идея, която е в духа на всички европейски национални движения през XIX и XX в. Национализмът като политическа теория, която обосновава необходимостта националните и политическите граници на всяка етническа общност да съвпадат, е типична идеология за всички потиснати и лишени от свобода националности. Усташите настояват, че тяхната нация, подобно на всички останали европейски нации, има право да се сдобие

със своя собствена държава след осем века на чужда политическа зависимост. Национализмът е сърцевината на усташката идеология именно поради нерешения хърватски национален въпрос.

Продължавайки традицията на чистия хърватски национализъм от XIX в., усташите смятат сърбите за най-големите врагове на хърватския народ, поради което насочват политическата си борба в новата хърватска държава главно срещу тях. Сръбският въпрос заема съществено място в усташката национална програма, а сърцевината на усташката идеология е фанатичният антисръбски ултранационализъм.

Сръбският въпрос си остава съществен в усташката идеология и преди, и по време на Втората световна война. Сърбите са постоянният образ на врага в усташката пропаганда с единствената разлика, че до 1941 г. това е Сърбия (външните сърби), която е наложила доминацията си над хърватите, докато след 1941 г. „врагът“ са сърбите, живеещи вътре в НХД (вътрешните сърби), които масово навлизат в четническите редове.

Двадесетте години на сръбска доминация в Югославия и голямата опасност от сръбска асимилация (главно поради езиковото сходство между сърби и хървати) превръщат усташите в непримирими врагове на сърбите. Новите хърватски управници отказват да толелират каквато и да е форма на сръбско национално съзнание на територията на своята държава¹⁰. Осъществяването на тяхната великохърватска идея изисква всички сърби да се откажат от своята национална принадлежност и да се обявят за хървати. На сърбите се отрича дори правото на собствен етнотим, както и самото им съществуване в Хърватия. За тяхното обозначаване усташите използват термини, наследени от правашите, като „славосърби“, „власи“, „православни хървати“ и др. Анте Павелич буквално перифразира А. Старчевич, като заявява в „Нойе Орднунг“, че „има твърде малко истински сърби в Хърватия. Повечето са хървати, приели православното вероизповедание“¹¹.

Ако преди войната усташите се борят за своята свобода и независимост, сега те отричат правото на сърбите да сторят същото. След 10 април 1941 г. хърватското правителство въвежда специфични антисръбски мерки. Първите правни актове са насочени към елиминиране на сърбите и всички останали малцинствени национални групи от управлението на страната и отнемане на техните национални и граждански права. Само една седмица след прокламирането на НХД е обнародван закон за „защита на народа и държавата“. Въвежда се смъртно наказание за всички, които по някакъв начин засегнат „честта и жизнените интереси на хърватския народ“ или които заплашват съществуването на хърватската държава. Този закон осигурява на усташите законовата рамка, която им позволява разправата с всички национални „врагове“. Срещу тях са позволени всички форми на репресии, които варират от лишаване от свобода или

физическа разправа с отделни индивиди до масово ликвидиране на цели категории човешки същества.

Десетки хиляди невинни хора, голяма част от които сърби, стават жертва на тази репресивна кампания. В пропагандата се подчертава, че няма място за сръбските „бунтовници“ и „размирни елементи“ в хърватската държава, тъй като те са „чужд народ“, който се е настанил на хърватска територия преди столетия и който е политически враг на новата държава. Усташката пропаганда понякога е чисто расистка, което е резултат от възприемането на нацистката терминология. Но усташите не разработват своя собствена расистка теория. Макар и да говорят за „чиста хърватска раса“ и да смятат своя народ за „арийски“, те никога не дават определение на хърватския расов тип и не издават системно расово законодателство срещу сърбите.

Терорът като последно, но много често прилагано средство за решаване на проблемите на обществото, намира плодотворна почва за развихряне в НХД. Срещу сръбското население той започва да се прилага почти веднага след прокламирането на новата държава и достига пропорциите на масов геноцид. Новата хърватска държава превъзхожда и Кралство Югославия, и Хабсбургската монархия по насилствените и полицейски методи на управление. Парадоксът е в това, че държавата използва полицията и армията за изстребление на част от собственото си население. Цели сръбски селища са ликвидирани от картата на НХД, православните църкви са разрушавани, забранена е употребата на кирилицата и т. н. Независимо от броя на усташките жертви, който и до днес не може точно да се установи, репресиите и тероризмът на усташкия режим си остават без прецедент в историята на Югоизточна Европа.

Когато търсим причините за етническата война, разразила се на територията на НХД (1941—1945), трябва да обърнем внимание преди всичко на факта, че страната обхваща огромни територии, включително Босна и Херцеговина. Като спорни гранични територии в продължение на векове те са населявани от твърде смесено и разнообразно по своя етнически състав население — хървати, сърби и мюсюлмани, като в някои райони православните сърби превишават броя на католиците-хървати неколкостранно. Едва около половината от 6—7-милионното население в страната са римокатолици от хърватски произход. На територията на НХД живеят още 2,2 млн. православни сърби, 750 хил. мюсюлмани, 45 хил. евреи и други малцинствени групи¹².

Омразата на усташите към пречанските сърби (сърбите, живеещи на територията на бившите провинции на Австро-Унгария, присъединени към Сърбия през 1918 г.) се корени във факта, че те представляват една трета от населението на НХД. За усташите е ясно, че ако тези сърби не бъдат „разгромени“ или „претопени“, те винаги ще бъдат размирни еле-

менти в държавата и винаги ще се стремят към отцепване от НХД и присъединяване към Сърбия. На практика това е опасност от териториално орязване на Хърватия и загуба на земи, дадени ѝ от Оста по силата на международните договори и споразумения. Получава се едно повторение в историята на южнославянските народи. Ако в Югославия хърватите водят сепаратистка политика, има опасност сърбите в НХД да следват същата „бунтовна“ линия на поведение. Както по-рано хърватският въпрос в Югославия е най-острият и парещ национален проблем, така сега сръбският въпрос придобива същите измерения в новата хърватска държава. Според усташите съвсем реална е опасността, ако не бъде радикално разрешен, той да разстройва в бъдеще целия държавен живот на страната. Затова те бързат да го разрешат, и то по време на войната, когато в цяла Европа цари хаос и беззаконие. Така в национално отношение НХД напълно наподобява предвоенна Югославия.

Чувствайки заплахата от сръбския етнически елемент, усташите започват истинска гражданска война срещу него и приемат програма за неговото ликвидиране, прогонване извън пределите на страната и преобръщане към католицизма. Усташкият план включва следната схема: една трета от сръбското население да се избие, една трета да се пропъди в неговата родина (Сърбия), а остатъкът да се покатоличи и асимилира¹³. Усташите вярват, че националното съзнание на сърбите може да бъде променено в процеса на приобщаването им към католическата църква. Затова разчитат асимилацията на необразованото сръбско селячество да се постигне по пътя на отказа му от православната вяра и насилственото му покатоличване.

Усташите са значително раздразнени от великосръбската идея, която продължава да доминира в сръбското национално съзнание и чийто носители по време на Втората световна война са четниците на Дража Михайлович и правителството в изгнание. Съвсем очевидно е, че при евентуална победа на съюзниците това правителство ще поеме властта в една нова Югославия и тогава разправата с хърватските националисти ще бъде жестока и безскрупулна. Това подтиква усташите към антисръбски ексцесии с още по-голяма страст и ожесточение. Анте Павелич е убеден, че ако западните сили победят, те трябва да бъдат поставени пред свършен факт — прочистена Хърватия от всички нехървати. Той осъществява крайно-националистическата си политика с разбирането, че Сърбия не би имала оправдание за великосръбските си претенции към хърватските земи, ако сръбското малцинство в тях бъде ликвидирано в хода на войната.

За разлика от православните мюсюлманите са третирани далеч по-добре в НХД. Усташите обявяват Хърватия за „държава на две вери“ — католицизъм и ислям. Добре организираната сред мюсюлманите пропаганда им внушава, че те са хървати по произход, приели впоследствие

ислямската вяра. На тази база усташите изразяват териториалните си претенции към Босна и Херцеговина. И тъй като мюсюлманите представляват около една трета от населението на този спорен регион, хърватите са една четвърт, а останалите са православни, хърватското малцинство не може да настоява за правото си върху тези територии, без да признае мюсюлманите за хървати. Оттук следва и пропагандната теория на Павелич, че мюсюлманите са „най-чистите хървати“.

В желанието си да успеят в предначертаната си национална политика усташите се нуждаят от всяко възможно сътрудничество, особено в регионите с преобладаващо сръбско население. За тях е изключително важна мюсюлманската подкрепа в борбата срещу четници и партизани на територията на Босна и Херцеговина и те правят всичко възможно, за да спечелят симпатиите на мюсюлманската общност на своя страна.

Павелич следва политиката на толериране на мюсюлманите, давайки им привилегии и изключителни концесии. Той обещава на техните лидери висши постове в държавната администрация и дори включва двама техни представители в усташкото правителство (единият от тях — Осман Куленович — дори заема вицепрезидентския пост в страната). Поглавникът обещава на мюсюлманите пълна реализация на материалните и религиозните им аспирации, допуска ги до висшите цивилни и военни постове в държавата, позволява създаването на мюсюлмански части в хърватската армия, субсидира мюсюлманските училища и дори построява огромна джамия в центъра на Загреб.

Тази политика донася очакваните резултати и осигурява на Павелич сътрудничеството и подкрепата на част от мюсюлманското население в Босна и Херцеговина. С готовност то се включва в масовите акции против сърбите, които заплашват самото му съществуване в спорните територии. Сръбските националистически чети преминават системно границата между Сърбия и НХД и прочистват източните райони на Босна и Херцеговина (особено граничния район на река Дрина) от несръбското население, което в мнозинството си е мюсюлманско. Ето защо мюсюлманите са готови да подкрепят хърватите в тяхната националистическа война срещу православно население. Те се превръщат в лоялни граждани на хърватската държава, които подкрепят усташите и се присъединяват към техните военни и полицейски формирования.

Налице са и някои влияния на националсоциализма върху усташката национална програма като антисемитизма и борбата срещу циганите, но те не играят съществена роля и не се превръщат в основен елемент на усташката идеология. Евреите и циганите са дефинирани като „неарийци“ и са преследвани като расово „непълноценни“ и „опасни“ хора.

Това особено се отнася до евреите, които са една от главните прицелни точки на усташката пропаганда. Антисемитизмът е един от важни-

те идеологически постулати на хърватските сепаратисти, чийто корени могат да се открият в програмата на Хърватската партия на правото. Още А. Старчевич третира евреите като чужденци, които „неканени“ са се заселили на хърватска територия и следователно трябва да бъдат прогонени или лишени от граждански права, които се полагат само на хърватите.

Евреите са заклеймявани като убийците на Исус Христос и са смятани за главните разпространители на комунистическата идеология в Европа, поради което отношението към тях в НХД е също толкова жестоко и безкомпромисно, колкото е и нацисткото. Антисемитизмът е манифестация на ксенофобията, религиозната нетърпимост и желанието за икономически реформи в хърватското общество. Дотолкова, доколкото броят на евреите в Независимата хърватска държава е твърде малък, за да превърнат антисемитизма в наистина популярен лозунг, усташите го използват като отдушник на цялата враждебност, изпитвана в страната към нехърватското население¹⁴. Евреите се превръщат във „врага“, върху когото усташите изливат желанието си за мъст за дългите векове на политическа зависимост и потисничество. Това, че евреите нямат нищо общо с това потисничество, за тях няма никакво значение. Самият факт, че евреите са „различни“, както и потисниците, е главната причина за негативното отношение към тях.

Същевременно антисемитизмът е онзи елемент, който усташите заимствуват от идеологията на националсоциализма. Расовото антисемитско законодателство имитира германския модел и всъщност е копие на нацистките Нюрнбергски закони от 1935 г. В НХД евреите са принудени да носят дискриминационен жълт знак върху дрехите си, прогонвани са от определени части на градовете и масово са депортирани в хърватски или германски концентрационни лагери. Целта да се прочисти новата хърватска държава от евреите се постига и по пътя на арестите и масовите убийства. Само до декември 1941 г. общият брой на евреите в НХД е редуциран близо 4 пъти. Синагогите в много райони на страната са ограбвани, опожарявани и унищожавани от усташите. Като логична последица от саморазправата с евреите, през октомври 1941 г. се издава закон, с който се обявява национализацията на техните предприятия и частна собственост.

Малко проучената съдба на циганите в НХД е също така трагична: от 40-те хиляди, които са живели на територията на държавата през април 1941 г., по-малко от хиляда са преживели гоненията на усташките расисти.

В своето желание да създадат хърватска национална държава усташите възприемат крайните методи на борба и управление, които са широко разпространени в Европа от германските и италианските фашистки

движения. Те преценяват съвременната политическа ситуация като борба за оцеляване на своята нация срещу всички „врагове“ — сърби, евреи, цигани, комунисти и т. н. Политическото насилие и тероризмът са смятани за единственото средство за оцеляване на хърватската нация в общия хаос на Втората световна война. Усташите извършват най-брутални престъпления и зверства и безскрупулно нарушават най-елементарните човешки права. Изстреблението на десетки хиляди невинни хора само поради различното им национално съзнание и масовото експулсиране на цели семейства извън пределите на страната са без паралел в историята на Югоизточна Европа по време на световния военен конфликт¹⁵. Въпреки че понякога се забравя фактът, че историческите корени на усташката национална тактика са в насилието и неправдите, извършени над хърватската нация от страна на сърбите в периода 1918—1941 г., безспорно е, че етническият терор, осъществен от усташкия режим, далеч надхвърля степента и бруталността на етническите преследвания от междувоенния период.

Сходството между НХД и Третия райх включва и разбирането сред управляващите среди, че тероризмът и геноцидът са необходими условия за защита на държавата от всички вътрешни и външни врагове. Всъщност те са крайно пагубни и за двете страни, тъй като водят до разрушаване на обществения ред и сигурност и ангажират огромни материални и човешки ресурси, от които двете държави се нуждаят по време на войната. Усташкият тероризъм има фатални последици за НХД, които Павеллич не е успял да предвиди, провокирайки масово сърбите към борба за собственото им оцеляване. Те създават свои собствени терористични групи и банди и на територията на новата държава се разразява истинска гражданска война. Етнически смесените райони се превръщат в постоянно полесражение¹⁶. Затова дори германците реагират срещу крайния усташки тероризъм, който предизвиква истински хаос и безредие на територията на НХД.

Гражданската война между усташите и сръбските четници създава крайно сложна и напрегната обстановка в страната, особено в региона на многонационална Босна и Херцеговина. Четническите банди извършват масови погроми не само като отговор на усташкия терор, но и за да подсилят сръбската хегемония (на базата на етническото прочистване) в този регион в следвоенния период. В районите, окупирани или разграбени от четниците, ефектът е също толкова разрушителен и брутален, колкото и усташките престъпления.

Хърватските и сръбските изследвачи защитават две напълно противоположни тези, когато разискват въпроса за първичността или вторичността на усташкия терор. Сръбските историци обвиняват усташите за началото на националистическата война на територията на НХД. Според

хърватските автори усташите не са инициатори, а жертва на четническите зверства. Тая теза се открива и в усташката пропагандна литература. В нея се подчертава, че четническата активност е главният подбудител на усташките националистически ексцесии и че хърватските националисти извършват репресии срещу сърбите като спонтанна контрамярка.

Това, което е безспорно, е, че усташкият терор се засилва при извършването на нови сръбски ексцесии. И ако усташите действуват на своя държавна територия, четниците тероризират населението на една чужда страна и пресичат хърватската граница, за да го избиват и да „прочистват“ районите, за които претендират¹⁷. Сръбската нетърпимост към хърватите и убеждението, че сърбите са „призвани“ да управляват южнославянските земи, може до известна степен да обясни хърватското отрицателно отношение към тях и антисръбските прояви, но не може да ги оправдае. Усташите отговарят на един терор с друг, въпреки че това само усложнява и задълбочава хърватския национален въпрос, а не го решава.

Всъщност дискусиата за първичността или вторичността на усташкия терор е напълно безпочвена. Независимо от това кой започва кървата баня на територията на НХД, факт е, че и двете страни участвуват с еднакво ожесточение в нея и десетки хиляди невинни жертви се дават и от двете страни. Усташите са тези, които са на власт в хърватската държава, и върху тях пада цялата отговорност за безредието и терора — именно те са тези, които е трябвало и са могли да го спрат независимо кой го е провокирал.

За разлика от нацистите, които се осланят на сравнително малки, селективни и полусекретни формирования за целите на масовото ликвидиране, усташите включват в терористичните си антисръбски акции колкото е възможно по-широк кръг от членове и симпатизанти на своята организация. Геноцидът в НХД не само че не е прикриван, но дори съзнателно е правен публично достояние. Причините за широкомащабния и открит характер на усташкия тероризъм са различни. Преди всичко новият държавен административен апарат не е достатъчно голям, за да осъществи организирано ликвидиране на сърбите единствено в концентрационните лагери. Тяхното прогонване от хърватска територия и покатоличването им може да се улесни чрез всяването на чувство за страх у тях и добре разкритият пред обществеността терор може само да помогне в тази насока. Дори когато усташите имат съмнения в окончателното разрешаване на сръбския въпрос в НХД, те продължават да вярват, че са започнали необратима сръбо-хърватска война и са направили самата идея за съвместно съществуване на тези две враждебни нации в рамките на една държава невъзможна за реализация. С организацията на концентрационни лагери в новата хърватска държава, с масовите жестокости и убий-

ства те обаче дискредитират и компрометират идеята за хърватската независимост в морален аспект¹⁸.

През периода 1941—1945 г. Независимата хърватска държава е в състояние на пълен хаос, на национална, политическа, икономическа и социална криза. Усташите запазват властта си благодарение на подкрепата на германските военни сили. Това довежда до колапса на усташкия режим в края на войната — едновременно с капитулацията на Германия. През 1945 г. усташите губят не само политическата власт, но и историческия шанс хърватският народ да има своя собствена държава, използвайки превратните събития на световния военен конфликт. Хърватия губи своята кратковременна, макар и фиктивна държавна самостоятелност и е принудена да се присъедини към нова Югославия като федеративна република. Едва през 1991 г. тя извоюва своята истинска национална независимост.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Seton-Watson, Hugh.** Fascism, Right and Left. — In: **Laqueur, W. and G. Mosse.** International Fascism 1920—1945, New York, 1966, p. 183; **Sugar, Peter.** Native Fascism in the Successor States 1918—1945. Santa Barbara, 1971, p. 148.

² **Драганов, Драгомир.** Франкизмът. Автореферат на дис., С., 1994, с. 4.

³ **Seton-Watson, Hugh.** Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and Politics of Nationalism. London, 1977, p. 140; **Hobsbawm, E. J.** Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality, Cambridge, 1990, pp. 135, 164.

⁴ В превод от сърбохърватски език думата „усташ“ означава въстаник. През XIX в. и хървати, и сърби използват този термин за обозначаване на участниците във въстанията срещу Османската империя. Едва през 30-те години на XX в. и особено по време на Втората световна война „усташи“ започват да се наричат членовете на организацията на Анте Павелич.

⁵ **Djilas, Aleksa.** The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution 1919—1953, 1991, p. 207.

⁶ **Djordjevic, Dimitrije.** Fascism in Yugoslavia 1918—1941. — In: **Sugar, Peter.** Native..., p. 126.

⁷ **Djilas, A.** Op. cit., p. 114.

⁸ **Avakumovic, Ivan.** Yugoslav Fascist Movements. — In: **Sugar, P.** Native..., p. 140.

⁹ **Pavlowitch, Stevan.** Unconventional Perceptions of Yugoslavia 1940—1945. New York, 1985, pp. 215—216.

¹⁰ **Jukic, Ilija.** The Fall of Yugoslavia, N. Y., 1974, p. 93.

¹¹ Quoted in **Jelic-Butic, Fikreta,** Ustase i NDH 1941—1945. Zagreb, 1977, p. 173.

¹² **Singleton, Fred.** Twentieth Century Yugoslavia. N. Y., 1976, p. 176.

¹³ **Manhattan, Avro.** Terror over Yugoslavia. The Threat to Europe. London, 1953, p. 60.

¹⁴ Различните автори определят числеността на еврейското население в НХД между 30 и 50 хил.

¹⁵ **Cohen, Lenard** and **Paul Warwick**. *Political Cohesion in a Fragile Mosaic. The Yugoslav Experience*, Westview Press, 1983, p. 58.

¹⁶ *Ibid*, p. 58.

¹⁷ *Unitas*, 2, 1946, cit. by Cesarich, George, *Croatia and Serbia. Why is Their Peaceful Separation a European Necessity*, Chicago, 1954, p. 59.

¹⁸ **Djilas, A.** *Op. cit.*, pp. 122—124.